

KETTŐS JÁTÉK

A saría és a jogi pluralizmus adta kereskedelmi lehetőségek az Oszmán Birodalomban

SÍSKA Katalin
egyetemi docens (DE ÁJK)

1. Bevezetés

Az Oszmán Birodalomban a 18-19. században a muszlim alattvalók körében a kereskedelmi életet a stagnálás, a vállalkozásokat a családi szerveződés és az alacsony kapitalizáció jellemezte. A gazdasági stagnálás oka véleményem szerint a jogrendszerben, ezen belül a jogi pluralizmusban keresendő. Az Oszmán Birodalomban a különböző, párhuzamosan használt jogrendszerek jelenléte (európai jog, saría, és a milleteken belül érvényes szabályrendszer) vezetett el oda, hogy a legszigorúbb iszlám jog végül eredménytelennek bizonyult a kereskedelmi szerződések megkötése és végrehajtása során. Ez magyarázza meg a muszlim vállalkozások alacsony kapitalizációját, a nem muszlim alattvalók európai jogvédelmének lehetőségét és muszlimokkal szembeni igazságszolgáltatási kedvezményeit, a muszlim alattvalók kereskedelemről történő kimaradását és végső soron a 19. századi oszmán reformok működésképtelenségét és az európai kereskedelmi modell végleges átvételét.

Tanulmányom első részében az iszlám kereskedelem sariában gyökerező főbb szabályait és jellemzőit mutatom be, majd rátérek a nem muszlimok kereskedelmi szokásaira, azon belül is elsősorban azon jogi lehetőségekre, mellyel alkalmuk nyílt a muszlim versenytársaikkal szemben a saría szabályai alóli mentesülésre és a jogi fórumok közötti szabad átjárásra.

2. Az iszlám kereskedelem kialakulása

Az iszlám kereskedelem¹ gyökerei a sariában találhatóak, amely a Koránon és a szunnán alapul. Ezek a művek Mohamed próféta idejéből, azaz a 7. századból származnak.

A mai értelemben vett modern kereskedelmi szerződéskötési technikák és modellek kialakulása a muszlimok körében ezzel szemben csupán a 18. század közepére tehető. Fontos azonban megállapítani, hogy a Korán megszületése, és az első, saria alapján kötött szerződések létrejötte közötti 1200 évben a muszlimok nem zárták ki életükből a gazdaságot: virágzott a kereskedelem, és a mekkai zarándoklatok is számos muszlim kereskedő számára jelentettek vonzó pénzszerzési lehetőséget. A kereskedelem a sivatagot keresztülszelve zajlott, karavánutakon látták el a beduinok és az arabok Európát luxuscikkekkel. Kiemelkedő volt az arabok közvetítő szerepe a Távol-Kelet és Európa között zajló kereskedelemben is, így a legfontosabb kereskedelmi központok éppen a virágzó arab városok körzetében alakultak ki. Mekka és Medina egyszerre volt az iszlám vallás két legszentebb zarándokhelye és az arab világ gazdasági életének „lűktető szíve”.²

A későbbiekben, a kalifátus létrejötte után, annak központjai, az Omajjád dinasztia idején Damaszkusz, majd az Abbaszidák idején Bagdad vált a kereskedelem központjává. További fontos kereskedelmi központok voltak még Baszra és Mukha is. A muszlimok számára mindazonáltal a mekkai zarándoklat, azaz a *háddzs* és minden további karavánút kiemelkedő profitszerzési és kereskedelmi lehetőséget jelentett, amely egyidejűleg többfajta keresletet is generált. Egyrészt ki kellett elégíteni a zarándokok alapvető szükségleteit, úgymint étel, szállás, ruházat. Ugyanakkor voltak, akik saját pénzükből nem tudták volna kifizetni az egyébként rendkívül drága zarándoklat költségeit, így „hitelre” szorultak. Az iszlám hit szerint a kötelező mekkai zarándoklat így vált részben az iszlám hitelezést kiváltó tényezővé és fontos kereskedelmi szintérré.³

Az egyes államok, kalifátusok, királyságok pénznemeinek eltérő volta váltotta ki a pénzváltás iránti keresletet is.⁴ A pénzváltók nem csak különféle pénznemeket, drágaköveket is átváltottak, mindemellett komplex bankári tevékenységet is folytattak, hitelezőként és befektetőként egyaránt működtek. Ebből a tevékenységből létrejött egy kezdetleges bankrendszer: a pénzváltók egymással kooperálva tudták azt biztosítani, hogy a zarándokoknak hosszú útjuk során nem kellett magukkal vinniük teljes vagyontukat saját maguk ellátásához, hanem induláskor beváltották azt egy elismervényre, és útjuk során ez az elismervény mintegy „hitelkártyaként” funkcionálva fedezte költségeiket. Ez az elismervény tekinthető a mai értelemben vett csekk őseinek is. Maga

¹ Az „iszlám” elnevezés kissé megtévesztő lehet. Ez ugyanis mindössze annyit jelent, hogy a nyújtott szolgáltatások feltételeinek meg kell felelniük a saria előírásainak. In: Omer KHAN: *Islamic Finance: A Global Ethical Alternative*. *Accountancy Ireland*, 2009., Vol. 41., n. 1., 39–41. <http://www.gaaaccounting.com/islamic-finance-a-global-ethical-alternative/>

² Robert SIMON: *A Korán világa*. Budapest, Helikon, 1987. 27.

³ Bernard LEWIS: *The Arabs in History*. Oxford University Press, 2002. 66.

⁴ John L. ESPOSITO: *The Oxford Encyclopedia of The Modern Islamic World*. Oxford University Press, 1995. 156.

a „csekk” szó is egybecseng arab megfelelőjével, a szukukkal. A pénzváltók később elszámoltak egymás között, a zárandokok pedig biztonságban érezhették magukat.⁵

A muszlim kereskedelem forrását a Közel-Keleten folyamatosan dúló háborúk is biztosították. A háború közvetett módon egy másik területen is komoly fellendülést hozott: az itt folytatott kereskedelmi tevékenység következtében a muszlimoknak olyan jövedelmük keletkezett, amely részben ellenkezett a sariával.⁶ Az így megszerzett jövedelmet pedig kötelesek voltak a közösség számára jótékonyság – *zakát* – keretében felajánlani. Az így felajánlott, olykor tekintélyes összegekből alapítványokat hoztak létre, amelyek vallási, kulturális és szociális jellegű épületkomplexumok létesítését tették lehetővé. Így létrejöttek mecsetek, könyvtárak, kórházak és Korán-iskolák is.⁷

3. A saría gazdasági tevékenységekre vonatkozó öt fő elve

Az iszlám kereskedelemben az árukereskedelem és a finanszírozás gyakorta összefonódott. ezek során pedig a legteljesebb mértékben betartották a saría szabályait.

A saría, az iszlám vallásjogi törvény annak a folyamatnak az eredménye, amelyben a törvény értelmezésére jogosult vallástudós a Koránt és a szunnát⁸ – ideértve a hadísz⁹ is – alapul véve az analógia módszerével döntést hoz. A saría kiterjed a muszlimok

⁵ Hussain KURESHI – Mohsin HAYAT: *Contracts and Deals in Islamic Finance. A User's Guide to Cash Flows, Balance Sheets and Capital Structures*. Wiley, 2014. Introduction.

⁶ Az erkölcs alapú gazdaság egymással összefüggő vallási és gazdasági előfeltevéseken alapul. Leegyszerűsítve: ha van pénz, az a vallás miatt van, és ahol jelen van a vallás, az pénzt is hoz majd, mégpedig a vallási előírások szerinti újraelosztás révén. Az iszlám szerint a földi javakkal kizárólag Isten rendelkezik, s amikor ő ezt az embernek adja, cserébe azt várja, hogy az ember a vagyonát „Allah ügyének szentelje”. Az egyedül érvényes törvény, a saría előírja, hogy a javakat a vallás szolgálatába kell állítani, tehát a felette való rendelkezést az iszlám törvény szabályozza. A hívő számára a vagyon megadatik (Istentől), nem pedig a munka gyümölcse. Minél több van a birtokában, annál inkább meggyőződése, hogy vissza kell adnia Istennek adományok formájában a mecset számára, misszionálásra, el kell mennie a zárandoklatra, támogatnia kell a dzsihádot. Ezzel az attitűddel az erkölcsi gazdaság – jóllehet a folyamatos terjeszkedés és újabb források kimerítése révén – a végtelenségig fenntartható. A körkörös folyamatnak két fontos következménye van: a hívő Allahban bíz, az államtól pedig elszigetelődik. In: Abdesszamad Belhadzs *társadalomtudós véleménye. Elhangzott: A dzsihádban a büntettek kegyes cselekedetek*. SPEIDL Bianka interjúja, Migrációkutató Intézet, 2016. október 24. <http://www.migraciokutato.hu/hu/2016/10/24/a-dzsihadban-a-buntettek-kegyes-cselekedetek/>

⁷ Claude CAHEN: *Az iszlám. A kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig*. Budapest, Gondolat, 1989. 34.

⁸ Szokás, módszer, szabály vagy viselkedésmód, cselekedetek, életmód vagy hasonlók milyensége. Olyan életmód vagy viselkedérendszer, amelyet korábban élt emberek vezettek be, és amelyet az utánuk élők később követtek. In: GOLDZHER Ignác: *Introduction to Islamic Theology and Law*. Princeton, 1981. 231.

⁹ Mohamed próféta életéről, személyéről és tanításairól, illetve más korabeli muzulmánok tetteiről és szavairól összegyűjtött szájhagyomány útján terjesztett közlések gyűjteménye. Az iszlám legtöbb irányzatában és az iszlám jogtudósok (<https://www.facebook.com/viralthread/videos/673271809512172/> Brian Vesey-Fitzgerald, Nabia Abbott, Noel J. Coulson) körében az isteni kinyilatkoztatás hiteles forrásának tartják, a Koránt követően. Léteznek azonban olyan irányzatok és elemzők (Joseph Schacht, Goldziher Ignác), akik szerint a hadiszok nem autentikus források, csupán a szóbeli hagyomány által megőrzött, mindennapi életre vonatkozó útmutatások. A hadiszokat a Mohamed halálát követő két évszázadban gyűjtötték össze és a szunnával ellentétben, amely a régi muszlim közösség szokásait foglalja össze, a hadisz kizárólag szájhagyomány útján terjesztett közlés volt, mielőtt lejegyezték és kodifikálták volna

mindennapi életére, a politikára, a kultúrára és a gazdasági életre is. A Korán Allah által sugalmazott mű, az utóbbi kettő a Korán egyes részeit magyarázva ad gyakorlati útmutatást a mindennapi életre. A sariában foglalt szabályok csak alapjait képezik a jogalkalmazásnak, amely ténylegesen a *fikh*¹⁰ alapján valósul meg.¹¹

A saria öt fő szabályt fogalmaz meg a gazdasági tevékenységekre. Ezek nem teljesen egyforma súllyal kerülnek alkalmazásra, de kötelező erővel bírnak.

A legismertebb feltétel a kamatszedés tilalma. Eredetileg a Korán az uzorakamatot, a tőkeduplázást – arabul: *riba* – tiltotta. A Korán 2. szúrájának 275–276. versei és 3. szúrájának 130. verse hivatkozik az uzorakamat tilalmára:¹²

„Akik uzorát habzsolnak, úgy támadnak fel [majdan], mint az, akit a Sátán földre sújtott az érintésével. Ez [lesz a büntetésük] azért, mert azt mondják: »az adásvétel ugyanolyan, mint az uzora«”. Allah azonban megengedte az adásvételt, ám megtiltotta az uzorát. Aki intést kap Urától, és véget vet [annak, ami megtiltatott neki], annak [maradjon meg az], ami [a tiltás előtt] történt. A [végső] döntés felőle Allah [kezeben] van. Akik azonban [a tilalom után] visszatérnek [az uzora habzsolásához], azoknak a tűz lesz az osztályrészük, és benne [égnek] örökké. Megfosztja Allah az áldásától az uzorát [a Feltámadás Napján], ám kamatoztatja majd az alamizsnát. Allah nem szeret egyetlen istentagadót és bűnöst sem.”¹³

„Ti Hívők! Ne habzsoljatok uzorát duplán duplázva! Féljétek Allahot! Talán boldogulni fogtok.”¹⁴

A *riba* az iszlám jogban azt jelenti, hogy az ügylet megkötésének pillanatában a dolog ellenértéke pontosan nem ismert, illetve a dolgok cseréje nem azonnali, hanem egyik, vagy mindkét dolog átadása egy későbbi időpontra halasztódik. A ribának tehát két fajtája van: az egyoldalú többlet kikötése és a halasztásban tetet öltő *riba*, amikor a felek kölcsönös teljesítése nem egyszerre, nem egy időben történik.¹⁵

Eredetileg a mekkai kereskedők uzorakamat-szedési szokásai ellen íródtak ezek a szúrák¹⁶, kezdetben még nem is tiltó, inkább csak megrovó jelleggel. Mindazonáltal ezek a szúrák csak a muszlimok egymás közötti kereskedelmi műveleteit érintik, tehát a „hitelennel” szemben alkalmazhattak akár uzorakamatot is. A jogértelmezők szerint az iszlám jog alapján tilos a kereskedelemi ügyletek finanszírozóinak is bármilyen kamatot szedni. A kamatszedés tilalma azzal magyarázható, hogy a Korán

azokat. Ld. JANY János: *Klasszikus iszlám jog. Egy jogi kultúra természetrajza*. Budapest, Gondolat, 2006. 53., 57.

¹⁰ A *fikh* az iszlám jogfilozófiája, jogtudomány, amely leginkább hasonlít az európai jogfogalomhoz. Funkciója eszközök és módszerek szolgáltatása a hívők viselkedésének megítélésére. Ld. Frank VOGEL: *Islamic Law and Legal System of Saudi*. Leiden, Brill, 2000. 4–5.

¹¹ GOLDZIHNER Ignác: *Az iszlám kultúrája*. 2. kötet. Szerk.: Simon Robert, Budapest, Gondolat, 1981. 44.

¹² Jane Dammen McAULIFFE (szerk.): *Encyclopaedia of The Qur'an*. 5. kötet. Leiden, Brill, 2006. 167.

¹³ Idézet a Koránból: 2: 275–276.

¹⁴ Idézet a Koránból: 3: 130.

¹⁵ JANY i. m. 367.

¹⁶ A Korán fejezeteit jelöli a szúra szó.

tilt minden olyan tevékenységet, amely a „pénzből pénzt csinál” anélkül, hogy ennek eredményeképpen valamilyen jószág, illetve javak létrejönnének, amelyek a közösség hasznát szolgálnák.¹⁷

A kereskedelmi ügylet során a jótékonyági elemnek (arabul: zakát) is meg kell jelennie. A zakát a Koránban szorosán kapcsolódik a ribához, a vonatkozó Korán-részlet a 30. szúra 39. verse.¹⁸ „Amit kamatra adtak kölcsön, hogy az emberek javaiban kamatot fialjon, az nem kamatozik Allahnál. Ám – Allah orcájának látását áhítózván, ami zakátot adtok – ők azok, akik megkértszereznek.”¹⁹ A jótékonyág formája lehet az elvárt és tervezett profiton felüli nyereségnek ténylegesen jótékony célokra történő fordítása. A késedelmesen teljesítővel szembeni türelmesség. Végezetül említést érdemel egy különleges forma: büntetésként is lehet jótékonykodni. Amennyiben az ügyfél nem teljesíti a szerződésben vállalt rá eső kötelezettségeket, úgy a fél kikötheti, hogy ilyen esetekben a szerződésben vállalt kártérítés összegét az ügyfélnek jótékonyági célokra kell fordítania.²⁰

A harmadik kereskedelmi szerződések megkötése során használatos elv: az iszlám értékrendjével, szabályaival ellentétes ügylet megkötésének tilalma. Tiltott ügyletnek minősül a szerencsejáték, a fegyverkereskedelem, a pornográfia, a sertésenyésztés és -feldolgozás, valamint az alkohol előállítás és árusítása is. Az általános tiltás alól kivételt képeznek olyan projektek, amelyek esetében a járulékos szolgáltatások közé tartozik valamilyen, az iszlámnak nem megfelelő tevékenység (így különösen egy olyan szálláshely építése, ahol a külföldi látogatók miatt az alkoholárusítás megengedett). A muszlim finanszírozó azonban csak olyan feltételekkel kapcsolódhatott, ha igazolást nyert, hogy a vallással ütköző tevékenység a finanszírozott ügyletnek legfeljebb egyharmadát teszi ki, és a vállalkozó az ebből nyert profitot is jótékonyágra fordítja.²¹

Tilos minden olyan kockázat vállalása, amely az ügyletet átláthatatlanná teszi, vagy nagy eséllyel veszteségbe fordítja. Ésszerű kockázat értelemszerűen vállalható, de az is csak a veszteségmegosztás alapelve szerint alkalmazható. A kockázatvállalásnál két arab fogalom kerül előtérbe: a *gharar* és a *majszir*. A *gharar* (tiltott volta a bizonytalanság)²² a főlöszlegesen vállalt túl nagy kockázatot jelenti, amely által egyik – vagy akár mindkét – fél ugyan meggazdagodhat, de jó okkal valószínűsíthető a veszteség fellépése is. A *gharar* miatt tilalmas ügyleteknek két fajtája van: a kifejezetten tiltott és a szövegekben nem érintett szerződések. A szerződések tartalmának pontos meghatározása éppen azért volt nagyon fontos követelmény, hogy az ügylet ne legyen érvénytelen a

¹⁷ Mohammad RAZI: *Riba in Islam, Fiqh of Contemporary Issues*. Toronto, 2008. 9–10. <http://www.kantakji.com/media/3241/riba-in-islam-v0-4.pdf>

¹⁸ McAULIFFE i. m. 188.

¹⁹ Idézet a Koránból: 30: 39.

²⁰ Ebi JUNAIDI – Putri Dini RIZKIYA: *Does contract type influence the Zakat, Infaq and Shadaqah donation of Islamic Microfinance customers? Case study of Baitul Maal Wat Tamwil Beringharjo, Yogyakarta, Indonesia*. 8th International Conference on Islamic Economics and Finance. 9–10. <http://conference.qfis.edu.qa/app/media/225>

²¹ UNCTAD: *Islamic Finance and Structured Commodity Finance Techniques: Where The Twain Can Meet*. http://www.unctad.org/en/docs/ditccom20066_en.pdf

²² JANY i. m. 369.

gharar alapján. A majszir az arab nyelvben szerencsejátékot jelent, utalva arra, hogy kizárja a hazardírozás lehetőségét a gazdasági tevékenységek folytatását illetően. Így ez a szabály is tiltja a túlzott kockázatvállalást. A riba mellett a gharar és a majszir az iszlám gazdasági tevékenységekre vonatkozó legfontosabb tiltás.²³

Az ötödik szabály a nyereségek és veszteségek megosztása, közismertebb, nemzetközi nevén Profit and Loss Sharing. Bármilyen kockázat csak úgy vállalható, ha a jövőben felmerülő potenciális veszteségeket a két fél egymás között, a szerződésben meghatározott mértékben megosztja. A megosztás mértékének mindenképpen méltányosnak kell lennie. Ezért a kockázatvállalásért azonban „jutalom” is jár: a profit megosztása. A nyereség megosztásának mértéke megegyezik vagy hasonló ahhoz a megosztáshoz, mint amelyet a veszteségek viselésének megosztásánál alkalmaznak. Ide tartozik az az alapszabály is, hogy semelyik fél számára sem lehet garantált kifizetést ígérni.²⁴

A saría elveinek való megfelelést a saría felügyelőbizottság ellenőrizte. Amennyiben az adott technika, illetve szerződés megfelel a jognak, a *halál* (azaz megengedett, törvényes), amennyiben ellenkezik azzal, a *harám* (azaz tiltott)²⁵ jelzőt használták rá.²⁶

4. A leggyakoribb iszlám árukereskedelemben használt szerződési technikák

A muszlimok által kötött kereskedelmi (egyben finanszírozási) szerződések leggyakoribb formái a murábaha, és a szalám voltak.²⁷

4.1. A murábaha

A *murábaha* a leggyakrabban alkalmazott iszlám finanszírozási technika volt. Angolul több elnevezése is ismert, a legfontosabbak: cost-plus²⁸ azaz költség-plusz, vagy markup²⁹ azaz „felár alapú” finanszírozás. Ez a technika rendkívül gyakori volt a kereskedelemben.

A murábaha legegyszerűbb formájában nem sokban különbözött az áruhitelektől, eltekintve a kamatfelszámítás tilalmától. Az ügylet alapvetően két részre bontható: az

²³ Academy for International Modern Studies.

²⁴ Halil INALCIK: Capital Formation in the Ottoman Empire. *The Journal of Economic History (The Tasks of Economic History)*, 29/1., (Mar., 1969) 97–140. https://www.jstor.org/stable/2115500?seq=1#page_scan_tab_contents

²⁵ William BALLANTYNE – Howard STOVALL (szerk.) *Arab Commercial Law: Principles and Perspectives*. Chicago, American Bar Association Publishing, 2002. 44.

²⁶ Az Isten által tételezett szabályokhoz viszonyulás öt magatartásformában realizálódott: kötelező, ajánlott, semleges, elítélendő, tiltott. A jog világába ezek közül csak kettő, a kötelező (törvényes) és a tiltott tartozik. In: JANY i. m. 55.

²⁷ Ld. UNCTAD uo.

²⁸ Thomas TIMBERG: *Risk Management: Islamic Financial Policies. Islamic Banking and Its Potential Impact* http://www.ruralfinance.org/servlet/BinaryDownloaderServlet?filename=1130767586567_islamic_banking_impact.pdf

²⁹ Abdul GAFOOR: *Interest-free Commercial Banking*. Gröningen, APPTec Publications, 1995. 16.

áru „pénzváltó”, vagy finanszírozó általi megvételére és az áru magasabb áron történő, a végleges vevő felé irányuló, részletfizetés keretében megvalósuló eladására. A murábaha működése a következőképpen zajlott. A vevő, miután döntött egy bizonyos áru megvásárlásáról, a finanszírozóhoz fordul, és szerződést köt vele, amelyben a finanszírozó arra kötelezi magát, hogy a vevő által meghatározott árut a saját nevében megvásárolja, és ezt az árut a vevő tőle később az előre meghatározott és szerződésben rögzített, magasabb áron visszavásárolja. Az eladási ár így egy későbbi időpontban semmilyen körülmény hatására nem változtatható meg.

A finanszírozó az ügyfelével kötött szerződés szerint megvásárolja az árut az eladótól a saját nevében, saját számlájára. A finanszírozó saját nevében eladja az árut a vevőnek az előre meghatározott áron, amely két komponensből tevődik össze: a finanszírozó által az áruért fizetett ár és az ügyféllel kötött szerződésben meghatározott felár (mark-up). A felár nem teljesen ekvivalens a kamattal, bár funkcióját és mértékét tekintve nagyon hasonlít hozzá. Mivel az árut a finanszírozó a saját nevében veszi, ezért a tulajdonjog egészen addig a finanszírozónál marad, amíg a vevő ki nem fizeti felé a kötelezettségeit – így a vételár teljes megfizetésekor száll át a tulajdonjog. Az áru fizikai mozgását nem a finanszírozó végzi, hanem a szállítás megszervezése és lebonyolítása az eladó és a vevő között általában közvetlenül történik. A fizikai, logisztikai folyamatokba a finanszírozó – a felügyeletén túlmenően – általában nem avatkozik be, hiszen nem rendelkezik kellő szakértelemmel sem az áru mozgása, sem megőrzése területén. A finanszírozó próbálja elkerülni az adott áruval kapcsolatos bármilyen logisztikai folyamat lebonyolítását. A finanszírozó számára éppen ezért nagy kockázatot jelenthet a vevő fizetési képtelensége, hiszen, bár az áru feletti tulajdonjoggal a bank rendelkezik, mégis komoly problémákkal kell szembenéznie az áru elhelyezésével és tárolásával kapcsolatban. Ha nem áll fenn a fizetési képtelenség veszélye a vevőnél, még akkor is felléphetnek olyan minőségi problémák, kifogások, amelyek miatt a vevő nem hajlandó átvenni az árut. Ezt a kockázatot a szerződésbe foglalt nagyon részletes termékspecifikációval és minőség-ellenőrzési klauzulával lehetett kivédeni. A vevő nem, vagy nem időben történő fizetési kockázatát nagyon nehéz volt kezelni, hiszen késedelmi kamat nem volt felszámolható, egyrészt azért, mert a saría tiltja a kamatot, másrészt azért, mert az eladási ár és annak semmilyen komponense sem volt megváltoztatható a murábaha szabályai alapján. Részleges kockázatkezelést jelenthetett, ha a nem fizető vevőt arra kötelezték a szerződésben, hogy vagyona egy részét jótékonyági célokra fordítsa. Mindez arra készítethette a vevőket, hogy jótékonykodás helyett inkább fizessenek, de amennyiben ez a motiváció sem volt elégséges, akkor végső soron a finanszírozónak semmilyen haszna sem származott a jótékonyagságból. Egyetlen lehetőség kínálkozott ilyenkor, nevezetesen, hogy el kellett érni, hogy a vevő valamilyen biztosítékot adjon át a finanszírozó részére, amelynek alapján az behajthatja az adósságot, illetve végrehajthatta azt az adóson. Azonban nem volt szabad túl erőszakosnak sem lenni, hiszen mindez ütközhetett a saría szabályaival, és a vevő könnyen feljelentette a finanszírozót az illetékes felügyeletnél, amelynek következtében akár a teljes murábaha ügylet is megsemmisülhetett. A finanszírozó érdeke ennek követke-

tében az volt, hogy ilyen esetekben minél hamarabb új vevőt találjon és eladja az árut.³⁰ A murábaha technikát bonyolultabb kereskedelmi műveletekhez is lehetett használni, így pl. export, illetve import finanszírozásához is.³¹

A murabahának létezett egy fordított verziója is: a *tawarruk*, a fordított murábaha. A *tawarruk* technika alkalmazása során a vevő valamilyen árut úgy vásárolt meg a finanszírozótól, hogy annak ellenértékét a finanszírozó számára részletekben fizette ki, miközben a megvételt követően rögtön értékesítette ugyanazon árut árkülönbséggel egy harmadik félnek. Miközben azonnal pénzhez és profithoz jutott, az áru vételárát csak később kellett megfizetnie. Ezzel a technikával azonban már csak az Ottomán Birodalom bukását követően találkozhatunk, így ezzel jelen tanulmányban nem foglalkozom.

A kereskedelmi célú murabahát általában kisebb értékű áruk adásvételéhez kapcsolódóan vették igénybe, és többnyire rövid időn belül megvalósult a finanszírozó és a vevő közti adásvétel is.

4.2. A szalám

A *szalám* (előre fizetésen alapuló adásvételi ügylet) a kereskedelem, azon belül is elsősorban a mezőgazdasági kereskedelemben használt technika volt. A szalámnak alapvetően két szereplője volt: az eladó, aki egyben az áru termelője, a vevő, és egy finanszírozó. Az eladónak szüksége volt tőkére az áru megtermeléséhez, illetve állatok esetében tenyésztéséhez, de amíg az áru nem ért be, illetve nem nőtt meg, addig azt nem tudta eladni, így nem juthatott a pénzhez, így végső soron nem tudta megtermelni az árut. Erre a problémára nyújtott megoldást a szalám.³²

Ez a technika ugyanis azt takarta, hogy az eladó előre – mielőtt az áru „késztermék állapotba” kerülne – eladta azt egy finanszírozónak. Ez az ár alacsonyabb volt, mintha az eladó a betakarított termést vagy kitenyésztett állatot adna el. A finanszírozónak jogában állt az árut azonnali, magasabb árfolyamon továbbadni: ez képezte az ő nyereségét. A szalám esetében a finanszírozónak joga volt az eladótól biztosítékot is kérni, így pl. jelzálogot, kezességet. Ha a szállítás az eladó hibájából nem valósult meg, úgy a finanszírozó követelhetette, hogy a kezes biztosítsa számára a szerződésben megjelölt árut, illetve annak leszállítását.³³ A finanszírozó kötelessége az volt, hogy az áru teljes, a szerződésben meghatározott ellenértékét röviddel a szerződés megkötése után fizesse meg. Az adott áru minőségét és mennyiségét a szerződés pontosan meghatározta, de ezzel ellentétben nem lehetett megjelölni egy kizárólagos termelési helyet: ezen in-

³⁰ Akif BERBER: *From Interest to Usury: The Transformation of Murabaha in the Late Ottoman Empire*, http://www.academia.edu/12881796/From_Interest_to_Usury_The_Transformation_of_Murabaha_in_the_Late_Ottoman_Empire

³¹ Dina Rizk KHOURY: *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834*, Cambridge University Press, 1997, 220-228.

³² Keneth CUNO: *Salam Contract and the Transformation of the Agricultural Sector in Ottoman Egypt. Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 2006/4. http://www.cairn-int.info/abstract-E_ANNA_614_0925--salam-contract-and-the-transformation.htm

³³ Usmani Maulana TAQI: *Salam and Istisna*. 2008. 128–140. http://muftitaqiusmani.com/en/books/PDF/An%20Introduction%20To%20Islamic%20Finance/An_Introduction%20_to_Islamic_Finance.pdf

tézkedés célja az volt, hogy amennyiben az áru tönkremenne, akkor a piacról könnyű legyen a helyettesítő termék beszerzése. Meg kellett jelölni a szállítás konkrét helyét és idejét is, amely nem eshetett egybe a szerződéskötés időpontjával. Az áru egészen a teljesítés időpontjáig az eladó tulajdonát képezte.³⁴

Az áru leszállításával a finanszírozó számára azonban nem fejeződött be az ügylet: az árut ugyanis tovább kellett értékesítenie. Erre alapvetően három különböző lehetősége kínálkozott, azonban a saría ezek közül csak kettőt engedélyezett. Az első lehetőség, hogy a finanszírozó kötött egy másik szalám szerződést ugyanarra az árura, ugyanazzal a szállítási időponttal, csak ebben a szerződésben ő lett az eladó és egy harmadik fél a vevő. A második lehetőség szerint a finanszírozó, miután tulajdonába került az áru, egy azonnali szerződés keretében továbbadta azt egy harmadik félnek. A finanszírozó haszna az lett, hogy drágábban értékesítette az árut, mint ahogy megvette. Ezt a két típust párhuzamos szalámnak nevezték. Az áru értékesítésének harmadik, egyben tiltott formája az lett volna, hogy a finanszírozó, miután a tulajdonába került az áru, ugyanannak a személynek adja el, akitől megvette azt. Ez a technika azért volt tiltott, mivel a szerződéskötéskor még nem volt a tulajdonában az áru, és átláthatatlanná téve a konstrukciót, nem felelt meg a gharar³⁵ tilalmának.³⁶ A szalám rendkívül hatékony módja volt a kis volumenű kereskedelmi ügyleteknek és főleg a mezőgazdasági ügyletek lebonyolításának, és meglehetősen népszerű volt. Nagyobb projektek finanszírozásához azonban nem volt alkalmazható, hiszen egyrészt túl nagy kockázatot jelentett volna a finanszírozónak a szállítás elmaradása, másrészt egy nagy beruházás „outputját”, azaz végtermékét nem biztos, hogy a finanszírozó tovább tudta volna értékesíteni egy harmadik vevőnek.

5. A nem muszlimok kereskedelmi élete az Oszmán Birodalomban

A muszlim oszmán állampolgárokat tehát a saría elveinek való megfelelés sokban korlátozta a profitorientált kereskedelem gyakorlásában, az iszlám társasági jog és örökjog elmaradottsága következtében pedig vállalkozásaik családi méretűek és rövid életűek voltak.³⁷

A nem muszlim oszmán állampolgárok jogi lehetőségeit vizsgálva megállapítható, hogy 1700 és 1926 között az oszmán kormány a lakosságot vallási hovatartozásuk alapján millet-rendszerbe osztotta és megengedte minden egyes felekezetnek, hogy

³⁴ Murat ÇIZAKÇA: *Islamic Capitalism and Finance: Origins, Evolution and the Future*. Cheltenham (UK), Edward Elgar Publication, 2011., 36–42.

³⁵ Ld. TAQI i. m. 128–140.

³⁶ Joseph BASARAN: *Legal Pluralism and the Millet System in the Ottoman Empire*. March, 2016. <https://www.youtube.com/watch?v=S6fnnSA1XE>

³⁷ A rugalmatlan és egalitárius öröklési jognak köszönhető az oszmán családi vállalkozások a korai felbomlást, ami a céggé alakulással elkerülhető lett volna. Mivel azonban az iszlám jog nem ismerte a társasági jogot, a családok inkább vallásos alapítványokat hoztak létre, mely terméketlen vállalkozásokba zárta az oszmán tőkét. A muszlim vállalkozók számára az európai jog bevezetésével sem javult a helyzet. Timur KURAN: *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East*. Princeton University Press, 76–82.

megtartsa a saját jogrendszerét és bíróságait polgári jogi és kereskedelmi jogi ügyletekben. Az európai közösségek hasonló privilégiummal rendelkeztek. Amíg a muszlimok kizárólag a saria alá tartoztak, a nem muszlimok számára megengedett volt, hogy bármilyen számukra elérhető, rendelkezésre álló jogszolgáltatás közül válasszanak.³⁸

Az 1700-as évektől már az európai jogot is alkalmazhatták, ha rendelkeztek egy speciális, megvásárolható engedéllyel, az ún. *berattal*. Először a külföldi vállalkozások részéről merült fel az igény, hogy áruik Közel-Keleten történő értékesítése során a költségek megtakarítása érdekében felkeressenek helyi, nem muszlim alattvalókat, hogy azok munkájukkal segítség a tranzakciót. Ezek a személyek elsősorban tolmács, expeditőr feladatokat láttak el. Fokozatosan ezek a személyek európai cégek, vagy külföldi kormányok konzulátusa hivatalos védelme alá kerültek egy kormányrendelettel (*berat*). Az ilyen védelem alatt álló, kiváltságos személyt *beratlinak* nevezték. Eleinte a nagyvezír, később nagykövetségek állították ki a beratot. Mivel a muszlim lakosságot jobban érdekelte az arab, perzsa török nyelvek tanulása, a keresztény és zsidó kisebbségek vállalkoztak erre a feladatra, nyugat-európai nyelvek megtanulásával. Sok kisebbségi család került így szoros kapcsolatba nyugati cégekkel és önkormányzatokkal. Gyakran ez a kapcsolat rendkívüli anyagi előnyökkel járt és kiterjeszhetővé vált a beratli családtagjaira is. A tizenkilencedik században a muszlim kormányzati tisztviselők e családok lojalitásában erősen kételkedni kezdtek, hiszen a beratli egyfajta ketős állampolgárságot jelentett. A kereskedelmi megállapodásokkal és privilégiumokkal bonyolult hálózatrendszer alakult ki az oszmán kormány, az európai kormányok és a beratli családok között. Egyes *berattal* rendelkező kisebbségi közösségek tagjait gyakran illegális tevékenységekre is felhasználták. Abban az esetben, ha az Oszmán Birodalom és egyes európai államok között nyílt nézeteltérésre került sor, az európai országok gyakran folyamodtak a kereskedelmi megállapodásokhoz, az abban rögzített alacsony import vámtarifákhoz, ellehetetlenítve ezzel a helyi iparosok termékeinek értékesítését.³⁹

Amíg a 18-19. századi oszmán vállalkozás elsősorban egy kis, családi méretű, alacsony kapitalizációjú és a kereskedelmi szerződéseik terén finanszírozásra szoruló cég maradt, addig a nem muszlim oszmán állampolgárok kereskedelmi élete virágzott. Nagy összegeket fizettek az európai joghoz történő hozzáféréshez, mely igazi dominanciát biztosított számukra a muszlim jogot használó oszmán állampolgárokkal szemben, akik az iszlám jog erkölcsi alapelvei és cégjogi hiányosságai miatt legtöbbször a kereskedelmi szerződések megkötéséhez szükséges jogi rugalmasságot nem tudták elérni.

Az Oszmán Birodalomban a saria bíróságok az *actor sequitur forum rei* elvéhez hasonlóan határozták meg a bíróság illetékességét. A felperesnek az alperes illetékessége szerinti bíróságon kellett igényét érvényesítenie. A berat lehetőséget teremtett arra, hogy ha a birodalom területén nem volt kijelölhető illetékes bíróság, akkor az alperes

³⁸ Cihan ARTUNÇ: *Legal Pluralism, Contracts, and Trade in the Ottoman Empire*. Center for Middle Eastern Studies, <https://cmes.arizona.edu/colloquium/fa14/artunc>

³⁹ Max KORTEPETER: *Capitulations*. In: *Encyclopedia of the Modern Middle East and North Africa* The Gale Group, 2004. <http://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/capitulations>

azt a bíróságot válassza, melyet ő megjelöl, vagyis amely számára a legmegfelelőbb volt. A szakirodalom szerint a kereskedelmi peres ügyek 30%-a más bíróságon végződött, mint amelyiken kezdeményezték, vagy amelyiken az alapszerződést regisztrálták.⁴⁰ A felek első körben azt a bíróságot választották regisztráció céljából, ahol ezt legkönnyebben megtehették, azaz a saría bíróságokon, az igényérvényesítés körében változtatták meg az illetékességet.⁴¹ Ennélfogva az iszlám jog nem létezett, mint elkülönült izolált jogrendszer. A birodalomban jogi pluralizmus létezett, mely kulcsszerepet játszott a kereskedelmi igényérvényesítések eredményeinek alakulásában.

A jogi pluralizmus az európaiak szempontjából azt jelentette, hogy az oszmán államban több jogrendszer működött. Egyrészt a saría, másrészt a milletek számára biztosított keresztény jog, illetve zsidó jog és az európai joghoz ellenérték fejében történő hozzáférés. Ebben a környezetben a kereskedők és az ügynökök választhattak, melyik jogrendszer passzolt leginkább a tranzakciójukhoz, vagy szerződésükhöz. A multiplitás elősegítette a gazdasági növekedést az intézményi sokszínűség és a választási lehetőségek révén. A bíróságok közötti verseny pedig az adott ügyletre legmegfelelőbb szerződési klauzula kialakítását segítette elő.⁴²

A 18. századtól kezdve nyílt meg a lehetőség a nem muszlim oszmán alattvalók számára, hogy a berat segítségével nyugat-európai jogot alkalmazzanak saját ügyleteikhez, és ennek előnyeit élvezzék. A 18. század végére berat kiállítási engedélyt minden európai nagykövetség kapott az oszmán kormánytól. Ezt meghatározott számban adták ki és gyakorlatilag árverésre bocsátották a nem muszlim alattvalók között.

Artunç⁴³ összehasonlító elemzést ad arra vonatkozóan, hogy milyen árban kerültek ezek az engedélyek értékesítésre a francia, osztrák és brit részen és hogy miért vásárolták meg ezeket a nem muszlim kereskedők. A konkrét szerződéseken alapuló elemzés szerint a védencek nem azért vették meg ezeket az engedélyeket, mert „jobb jogot” kerestek, hanem mert biztosítani akarták kedvező pozíciójukat egy esetleges vitában, melyért hajlandóak voltak nagyobb összeget áldozni. Több esetben az is előfordult, hogy pusztán azért szerettek volna ilyen engedélyhez jutni, hogy kikerüljék a szerződéses kötelezettségeiket. Artunç szerint a nem muszlim alattvalók nem csupán jogvédelmet kértek, hanem gyakran „átkapcsoltak” a különböző joghatóságok között. E kedvező ítélet, vagy késleltetett teljesítés érdekében más jogot, vagy más bíróságot választottak.⁴⁴

⁴⁰ ROSSITSÁ GRADEVA: Orthodox Christians in the Kadi Courts: The Position of the Sofia Shariat Court. *Islamic Law and Society*, 1997/4/1. 37–69.

⁴¹ ARTUNÇ i. m. 23.

⁴² RICHARD WITTMANN: *Before Qadi and Grand Vizier: Intra-communal Dispute Resolution and Legal Transactions Among Christians and Jews in the Plural Society of Seventeenth Century Istanbul*, UMI, 2008. 125–132.

⁴³ ARTUNÇ i. m. 22.

⁴⁴ Az 1780-as években Jussuf Karaly, egy svéd védelem alatt álló nem muszlim oszmán állampolgár belekeveredett egy meglehetősen hírhedt vitába egy holland védelem alatt álló oszmán állampolgárral, Matloub Aleppo-val. Matloub befektetni szándékozott tőkét bízott Karaly-ra. A beruházások és az ügylet végrehajtása után Karaly megtagadta a szerződésben előírt fizetést, mert nem értett egyet a fizetési feltételekkel. Mivel Karaly svéd védelem alatt állt, Matloub az ügyet a svéd helyettes konzulhoz vitte. A

Kuran⁴⁵ szerint emellett azért alkalmaztak európai jogot, mert alacsonyabbak voltak az illeték és egyéb bírósági díjak, és az ügynökök hajlandóak voltak ezért az előnyért magasabb összeget kifizetni. Egyebekben az európai jog kereskedelmi ügyletekben jóval hatékonyabb is volt, kedvezőbb cégformák létrehozását eredményezte, az eljárásrendje pedig az iszlám jogban jellemző szóbeli tanúskodás helyett írásbeliségen, valamint rugalmasabb öröklési szabályokon alapult.

1794-ben egy brit berat ötvenötszörösébe került a korabeli egy főre jutó oszmán GDP-nek. Nominális értéke 1780-ban 425 font sterling volt, melyet ha mai értéken akarunk megbecsülni, körülbelül 266 millió forintra tehetünk.⁴⁶ A rendkívül magas összeg ellenére az igény nem csak a nagyhatalmak részéről (Anglia, Franciaország) merült fel, hanem Svédország, Dánia, sőt Szicília kereskedői részéről is, akik jelenléte a levantei kereskedelemben nem is volt jelentős. Emellett az oszmán birodalom kisebbségei, különös tekintettel az örményekre is, rendszeresen próbálták berathoz jutni az európai követségektől.

A konstantinápolyi francia nagykövet Charles de Vergennes (1755–1768) feljegyzései szerint a francia védelem alatt állók abban az esetben voltak hajlandóak török bírósághoz fordulni, ha azok előnyösebb ítéletet helyeztek kilátásba. Sir Robert Liston brit nagykövet szerint (1793–1796) a pártfogoltak gyakran azért váltogatták a bíróságokat, hogy kikerüljék a fizetést, teljesítést, vagy fizetési haladékokat kapjanak.⁴⁷

„Züllött karakterű férfiak azért szereztek beratot, hogy elkerüljék a jogi szankciókat, elkerüljék az adósságrendezést, vagy egy szegény szomszédot sanyargassanak. És nem ritkán előfordult az is, hogy amikor egy nagykövet visszavonta a beratot és a helyi bírósághoz küldte a pártfogoltat, talált egy másik nagykövetet, aki viszont megadta neki beratot, lehetőséget teremtve a jó és igazságos jogszolgáltatás eredményeinek leortására és bűnözőt fogadott a védelmébe.”⁴⁸

A francia nagykövet fórumvásárlásnak nevezi a beratot.

Dashkov, aki a 19. századi orosz diplomácia ellenőrzéséért volt felelős, hasonló véleményrel van a beratról. Megismételve Liston véleményét, állítása szerint a berat által pártfogoltak könnyedén tűntek el a jogrendszerek ködjében:

„[...] ki minősül orosz állampolgárnak az Oszmán Birodalomban? Minden zavaros, semmi sem eredeti. Nem tudjuk sem Konstantinápolyban, sem a levantei kereskedelem egyetlen kikötőjében sem ki is igazi orosz kereskedő. A kereskedők könnyedén változtatják nemzetiségüket és egy hajó olyan gyorsan

---

perben Karaly lemondott a svéd védelemről és azt kérte, hogy az ottomán jogot alkalmazzák a perben, megkerülve a svéd joghatóságot. Karaly magatartása extrémnek tűnik, de nem volt egyedülálló a korban. In: ARTUNÇ i. m. 23.

⁴⁵ Timur KURAN: The Economic Ascent of the Middle East's Religious Minorities: The Role of Islamic Legal Pluralism. *Journal of Legal Studies*, 33/2004/June, 475–515.

⁴⁶ <http://www.measuringworth.com>; és PAMUK (2006) i. m. 815.

⁴⁷ Elvin ABBASBEYLI: *The Role of Dragomans in the Ottoman Empire*. <http://aiic.net/page/7219/the-role-of-dragomans-in-the-ottoman-empire/lang/1>

⁴⁸ Edhem ELDEM: *A History of the Ottoman Bank*. London, Ottoman Bank Historical Research Center, 1999. 27.

vált lobogót, amilyen gyorsan megszerezte azt, annak érdekében, hogy kibújon kötelességei, vagy a rá vonatkozó jogi eljárások alól.⁴⁹

Artunç a konzuli levelezést és a levéltári regisztereket használva rekonstruált egy kereskedelmi vitát is, mely két (egy brit és egy francia) berat tulajdonos között, mely 1751 és 1802 között zajlott Aleppóban. és Izmirben, mely két város a 18-19. században jelentős kereskedelmi központok volt. Az eset rögzítése nem túl részletes, de képes szemléltetni a berat által pártfogoltak egymás közti eljárását az Oszmán Birodalomban. Az eset megoldásaként a két ország konstantinápolyi nagykövetei arbitrációs eljárást kezdeményeztek, mely a levéltári dokumentumok alapján a viták több, mint felét jellemezte. Az eset részletes ismertetésének mellőzése mellett a vita lezárásának egy kitételét idézem, mely szemlélteti azt a káoszt, mely az oszmán birodalom igazságszolgáltatási rendszerét a 19. századra jellemezte. „A konzuli bíróság a *locus regit actum* elvének megfelelően döntött [...] A konzuli bíróság döntését gyakran befolyásolják a helyi szokások, különös tekintettel az elé terjesztett házassági, kereskedelmi, és gazdasági ügyekben.”

A nem muszlim egyházi bíróságok igénybevétele ezzel egyidejűleg megnőtt. 80 jogi dokumentumból a legfelsőbb görög ortodox bírósághoz fordulók száma Isztambulban 1655 és 1753 között 37 kötelezvény, a maradék 43 partneri egyezmény, kereskedelmi szerződés és egyéb megállapodás volt. Az oszmán kormány jogrendszerek menüsorát kínálta fel alattvalóinak szerződéskötéshez és a vitás ügyek rendezéséhez. A birodalom létrejöttétől fogva a nagyszámú nem muszlim alattvaló számára elérhető volt a lehetőség, hogy válasszon: az iszlám jogot használja-e, vagy más nevesített jogrendszert.⁵⁰

A kaotikus helyzetre reagálva az ottomán kormány életbe léptetett egy sor reformintézkedést, mely a francia kereskedelmi kódex adoptálásában kulminálódott 1850-ben. Ezek a reformok világi bíróságokat hoztak létre és francia jogot erőltettek a lakosságra. Bár 1926-ig az iszlám, az európai és a különböző felekezeti bíróságok továbbra is párhuzamosan működtek, a Török Köztársaság megalapításával minden nem szekuláris bíróságot és külföldi jogszolgáltatási helyet eltöröltek, így a jogi pluralizmus véget ért.

⁴⁹ Theophilus Christopher PROUSIS: *Russian-Ottoman relations in the Levant: The Dashkov archive* (Minnesota Mediterranean and East European monographs), University of Minnesota, 2002. 96–97.

⁵⁰ ARTUNÇ i. m. 24.

